

תוכן העניינים

1	הקדמה
5	חלק א: תלמיד חכם
7	1. תענוגותיו וסבלותיו: ילדות
13	2. לשרת את תנועת הפועלים: נעורים
16	3. נאומים ראשונים: פועלי ציון
19	4. בקי במסכת הייסורים: לימודים גבוהים בפטרבורג
25	5. האם אני אוהבת כמוהו: רחל כצנלסון
31	6. ביקור הביכורים: בארץ ישראל
39	7. רגעים של קורת רוח אמיתית: לימודים בגרמניה
43	8. אבוד בספרייה: מלחמת העולם הראשונה
51	9. חוצב להבות: מתום המלחמה ועד לחתונה
55	חלק ב: בין ים כנרת לערי הים
57	1. הכוח להגשמה: שליחות בגרמניה, 1920–1924
61	2. אולי יזרח קו אור: רודה
67	3. הפסיד המדע: היסטוריון וחוקר
81	4. גן נעול: בין שזר לרחל המשוררת
87	5. כל עצמותיו צעקו: בין שזר לגולדה מאיר
95	6. גזע מחצבתו: היחסים עם חב"ד, 1947–1963
105	חלק ג: פוליטיקאי ואיש רוח
107	1. קרע בינינו לבין העם: דבר והרוויזיוניסטים
116	2. האטמוספירה של פרייבורג: אוניברסיטת קולומביה
120	3. מדוע הופתענו: מלחמת העולם השנייה
130	4. היום הרת מדינה: ועדת אונסקו"פ

- 133 .5 שלא יישאר במדינה ילד מחוץ לבית הספר: שר החינוך והתרבות
- 151 .6 ירושת השבטים היהודיים: בסוכנות היהודית
- 157 .7 כל ילד נחקק בלב: העליות בשנות החמישים
- 167 .8 העלייה שייחלנו לה: יהדות ברית המועצות
- 171 .9 ידיד ומתנגד: בין שזר לבן-גוריון
- 175 .10 אחדותה של האומה: עם יהדות העולם

- 181 חלק ד: נשיא וחסיד נסתר
- 183 .1 להקטין ריב אחים: נשיא מדינת ישראל
- 198 .2 לו היה אחרת: המשפחה בתקופת הנשיאות
- 202 .3 משרת נאמן: גרמניה ודיפלומטיה
- 210 .4 מי יבוא אל מי: שזר והרבי מלובביץ'
- 218 .5 כל ארצנו, ארץ ישראל: מלחמת ששת הימים
- 224 .6 מלוא העידוד: הנשיא וחב"ד
- 230 .7 מעמדי חייב אותי להבליג: הכהונה השנייה כנשיא
- 237 .8 הכניסוני שוב לקן: השנתיים האחרונות לנשיאות
- 243 .9 תועלת מרובה ודחופה: אחרית ימיו

247 הערות

275 ביבליוגרפיה

287 מפתח שמות אישים ומקומות

הקדמה

84 שנות חייו של זלמן שזר, נשיאה השלישי של מדינת ישראל, מקיפות את הדרמה של חיי היהודים מסוף המאה התשע-עשרה ועד למחצית השנייה של המאה העשרים: המצוקה הכלכלית ורדיפת היהודים בריכוז הגדול שבו הם חיו במזרח אירופה, ההגירה הגדולה למערב, מלחמת העולם הראשונה ושואת יהדות אירופה, צמיחת התנועה הלאומית וההתיישבות היהודית בארץ ישראל, הקמת המדינה והמאבק על ביטחונה וצביונה. חייו, פועלו ועשייתו ההיסטורית של שזר נפרסו על פני מרחב גיאוגרפי גדול ומגוון. הוא נולד בתחום המושב באימפריה הרוסית בעשור האחרון של המאה התשע-עשרה ושם גם גדל וספג את ראשית חינוכו. ב־1912 עבר ללמוד בגרמניה, שבה שהה עד 1920, ובשנים 1920–1924 פעל בשליחות התנועה הציונית באירופה. מ־1924 ועד 1948 חי בארץ ישראל, שהייתה אז בשליטת האימפריה הבריטית. מקום המדינה ב־1948 ועד סוף חייו פעל כאיש ציבור במדינת ישראל, ובסוף דרכו הציבורית זכה להיות האזרח מספר אחת שלה. שזר נודע בפעילותו הציבורית והפוליטית, במחקרו ההיסטורי ובפרסומיו המדעיים. נוסף לכך תרגם יצירות ספרות וכתב מסות, שירים ורשימות עיתונאיות בנושאים שהיו קרובים ללבו ובזיקה למציאות המשתנה בעולם היהודי ובמדינת ישראל.

אבל מי היה האיש הזה? חסיד שהתחפש לחילוני או חילוני שנעשה חסיד? איש העלייה השלישית שפגש רועת אווזים יפת עיניים ולא שכח אותה כל ימיו, או בעל המתרחק מאשתו ואוהב להיעדר מהבית? חוקר שבתאות או פוליטיקאי? זלמן שניאור רובשוב נולד במיר שברוסיה הלבנה למשפחה של חסידי חב"ד. בילדותו למד בחדר וכבר בהיותו נער הצטרף ל"פועלי ציון". הוא היה מתלמידי המחזור הראשון של האקדמיה למדעי היהדות שיסד הברון דוד גינצבורג בפטרבורג. מרוסיה עבר בהמלצת מוריו ללמוד באוניברסיטאות בגרמניה, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ להישאר בברלין. הוא המשיך שם במחקרו, עבד לפרנסתו כעיתונאי והרצה בחוגים יהודיים, ציוניים ולא ציוניים. עם תום המלחמה נשאר בגרמניה כדי לסיים את לימודיו והיה לאחת הדמויות המרכזיות בתנועת הפועלים היהודית ובתנועה הציונית.

ב-1920 עלה לארץ כאיש העלייה השלישית, ויצא לשמש שליח התנועה באירופה, ומ-1924 כיהן בתפקידים ציבוריים ותנועתיים. היה מעורכי עיתון דבר, שר החינוך והתרבות הראשון של מדינת ישראל, חבר הנהלה ויו"ר הסוכנות היהודית. את פעילותו הציבורית סיים כנשיאה השלישי של מדינת ישראל. כמלומד שהקשיר עצמו כהיסטוריון אצל גדולי ההיסטוריונים במאה העשרים, וכחוקר בעל השכלה רחבה השולט בכמה שפות ובמקורות היהדות, חתר שזר לחשוף ולשחזר פרושות היסטוריות שעדיין לא זכו להארה מחקרית. שזר נחשב נציג מובהק של ההיסטוריוגרפיה הצינונית ואחד ממנסחיה של התודעה ההיסטורית הלאומית. הוא היה חלוץ בחקר התנועות המשיחיות בישראל ותפקידן הדיאלקטי בתולדות העם היהודי.¹ בתנועה השבתאית בפרט ובתנועות המשיחיות בכלל ראה תנועות לשחרור לאומי בזכות תקוות הגאולה שנסכו בקרב קהילות ישראל בגולה. ככל היסטוריון היה שזר בן המקומות והזמנים שבהם חי ופעל, ואלה השפיעו, במודע או שלא במודע, על הערכותיו ופרשנותו את האירועים שעליהם כתב.

ההחלטות שקיבל, בשנות העשרים והשלושים של חייו, להתמסר לפעילות ציבורית מנעו ממנו להגשים את ייעודו כהיסטוריון. המתח והמאבק הפנימי בין שתי אהבותיו של שזר, הפוליטיקה והמחקר, יצרו דמות ייחודית של הומניסט המייצג באישיותו את כלל האומה. "בהפסדו של שזר", אמר גרשם שלום, "יצאה האומה נשכרת, מה שהפסיד המחקר הרוויח הציבור".²

לאחר שיזם והעביר כשר החינוך הראשון של מדינת ישראל את חוק חינוך חובה חינוכי, כיהן כממלא מקום וכיו"ר הנהלת הסוכנות היהודית. במסגרת תפקידו לקח חלק בקביעת מדיניות ההנצחה של שואת יהדות אירופה, בעלייה הגדולה של יהודי ארצות האסלאם ובדיונים על מדיניות הגבלת העלייה, שהשפעותיה על החברה הישראלית, בכל הנוגע ליחסים בין אשכנזים למזרחים, נמשכות עד לימים אלה.

שזר הקדיש את חייו לשמש שליח ציבור, כפי שכתב עליו ידידו נתן אלתרמן: "אכן, מכל ההגדרות שיש בהן להכיל את ייחודו כחכם הדיבור, קרובה אולי יותר אל הגרעין זו שתראה בו 'שליח ציבור'. כלומר העובר לפני התיבה ומגרוננו מדבר הציבור כולו – בצלילות, בלשון כל הדורות".³ וכך סיכם גרשם שלום את הדברים:

על התאבקותם של שני היצרים העזים שבו, שקבעו את דרכו, המלומד ואיש המדינה שבו שביקשו לדור בכפיפה אחת, אבל לא יכלו להגיע לידי איזון ופשרה. המדען שבו דרש את כל האדם וכן הפוליטיקאי ואיש המדינה. מתוך המאבק

המתמיד והמתמחה שהייתה קיימת ביניהם, נתהווה בשלושים השנים האחרונות שיעור קומתו של הומאניסט יהודי גדול, שעל שעותיו הגדולות ניתן להגיד, כי שר האומה דיבר מתוך גרונו. איש שבערוב ימיו זכה לכרוך יחד אהבת השם ואהבת ישראל. מקומו הרם נאה היה לו, והוא נאה היה למקומו. ספק אם נראה כמותו.⁴

אף החילוניות והדתיות היו כרוכות זו בזו בעולמו של שזר. שתיהן היו חלק מחייו – כך ראה את עצמו וכך ראו אותו חבריו לתנועה. בחייו ניסה לשלב בין שני העולמות האלה, הן בפעילותו הציבורית הן בכתיבתו המדעית והמסאית. הוא ביקש לשלב בין האורתודוקסיה לסוציאליזם, בין המשיחיות לריאליזם הפוליטי, בין החילוניות לדתיות ובין הציונות לגלותיות.⁵ לצד היותו חסידו של רב בורוכוב הסוציאליסט היה חסידו של הרבי מלובביץ'. את המורכבות הזאת של חייו לא הבינו חבריו במנגנון המפלגה, מפא"י. לכן לא אחת, במיוחד בנושאים של דת ומדינה, חלק על חבריו בתנועה ולא זכה מהם לגיבוי על החלטות שקיבל בכהנו כשר החינוך.

*

לדמותו המורכבת והמרתקת של שזר נחשפתי לראשונה בכהונתי כמנכ"ל מרכז זלמן שזר בשנים 1977–2015. את השנים שלאחר פרישתי הקדשתי למחקר דמותו על סמך החומר הרב הנמצא בארכיונים, בעיתונות התקופה, בכתיביו של שזר עצמו ובמה שכתבו עליו אחרים. הספר הזה מקבל עליו את כללי הביוגרפיה: מצד אחד הוא לא נועד לשמש כתב סנגוריה על שזר ואין בכוונתי להעלים עין מחסרונותיו; מהצד האחר, במקומות הנחוצים, הוא מבקש להדגיש את אישיותו הייחודית ואת תרומתו לעם היהודי ולמדינת ישראל. בסופו של דבר אני מקווה כי הצלחתי להציג לקוראים את זלמן שזר על מעלותיו ועל חסרונותיו.

נשיאה השלישי של מדינת ישראל היה משכיל יהודי וציוני, אוהב הגולה ואוהב המדינה. היה איש של ניגודים שנקרע בין מחקר לבין פוליטיקה, בין אהבת נעוריו לבין אהבות אחרות, בין משכילות מודרנית לבין חסידות חב"ד.

תודתי העמוקה לקרן קשת על מענק המחקר שהעניקה לי; המענק אפשר לי לצאת לחמישה חודשים כחוקר אורח באוניברסיטת ניו יורק בהזמנתו של פרופ' דוד אנגל, ראש המחלקה למדעי היהדות. בחודשים אלה יכולתי להתנתק מניהול מרכז שזר והחברה ההיסטורית הישראלית לאחר קרוב לארבעים שנה ולהקדיש את זמני לקריאה ולמחקר. תודתי לארתור פריד ז"ל, יו"ר קרן קשת, על המענק ולידידי פרופ' חיים סולוביץ'ק על ההמלצה.

במהלך הכתיבה ליוותה אותי ידידתי פרופ' אניטה שפירא במסירות ובתבונה. הערותיה, המלצותיה וביקורתה סייעו בידי במלאכת הכתיבה, ועל כך נתונה לה תודתי.

במהלך הכתיבה קראו והעירו הערות חוקרים רבים שאליהם פנית. ההערות, העצות ובעיקר ביקורתם הבונה סייעו בכתיבת הביוגרפיה. תודתי לפרופ' ישראל ברטל, פרופ' שמואל היילמן, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' אמנון רז-קרקוצקין, פרופ' יהונתן מאיר, פרופ' יעקב ברנאי, רות רביצקי, פרופ' יחיעם וייץ וד"ר חגי צורף שערך וכתב מבואות לקובץ התעודות זלמן שזר: הנשיא השלישי, מבחר תעודות מפרקי חייו, שפורסם על ידי גנוך המדינה.

על הנוסח הראשון של כתב היד עבר ד"ר מתן חרמוני, ועל עצותיו והערותיו נתונה לו תודתי. ידידי פרופ' עמנואל אטקס קיבל עליו את מלאכת עריכת כתב היד, ואני מודה לו על עבודתו הנאמנה, בקיאותו ומסירותו.

תודה לספריות ולארכיונים שמצאתי בהם חומר לכתיבת הביוגרפיה: ספריית ייווא בניו יורק, ספריית היברו יוניון קולג' בניו יורק, ספריית אוניברסיטת ניו יורק, הספרייה הלאומית בירושלים. בארכיון הציוני, בגנוך המדינה ובמכון גנזים מרוכזים ארכיוניו של שזר ולעובדי ארכיונים אלה נתונה תודתי על סיועם הרב במהלך העבודה.

תודתי לד"ר נתן שיפריס שהעמיד לרשותי חלק מעיזבונו של שזר שלא הועבר לארכיונים ונמסר לו על ידי בני המשפחה של רחל כצנלסון-שזר. מכון ון ליר בירושלים וספריית המכון היו ביתי השני בשנים האחרונות. תודתי לפרופ' שי לביא נשיא המכון ולביילה פסיקוב מנהלת הספרייה, על שאפשרו לי ליהנות מהמקום בשנות המחקר והכתיבה.

תודתי לפרופ' אשר כהן, נשיא האוניברסיטה העברית, על מינוי הוועדה המיוחדת לאישור כתב היד לקראת פרסומו בהוצאת מאגנס, ולחברי הוועדה אשר אישרו את פרסומו. למנכ"ל ההוצאה יהונתן נדב, למנהל הייצור רם גולדברג ולעורך הראשי בני מר נתונה תודתי על מסירותם בהוצאת כתב היד לאור. תודתי לחברי פרופ' יהודה ריינהרץ, נשיא קרן מנדל, לפרופ' אברהם נוברשטרן ולבית שלום עליכם על הסיוע בפרסום כתב היד.